

Pravda, řeč a dějiny

Ladislav Hejdlánek

◆ článek, česky, vznik: 1981/1982 ◆ poznámka: nedokončený text určený původně do Svazků pro dialog

◆ article, Czech, origin: 1981/1982

Bernhard Welte (1980)

Výňatek z textu o filosoficko-theologické problematice případu Hanse Künga

Nebudeme zde zvažovat vinu nebo nešikovnost jedné či druhé strany sporu, ale budeme se spíše zabývat tím, oč věcně jde.

Velká část obtíží a nedorozumění podle mého názoru vyplývá z toho, že u Hanse Künga i u většiny jeho církevních i mimocírkevních protivníků převládá nedostatečně vyjasněný, *jednorozměrný pojem pravdy*. Ten je běžný a není tedy žádní div, že jak Küngovy výpovědi, tak Küngovy interpretace učení církve nebo bible, tak i většinou velmi kritické posudky ze strany církevních míst leží na téže rovině.

Nemělo by to však být věcně ne zcela přípustné zjednodušování. To, co nazýváme pravdou, je veličina, která se nám vůbec nejeví jako jednoznačná. Máme sice všechny důvody si myslet, že v zásadě a původně je pouze jedna pravda, jež zahrnuje vše. Jakmile však je tato pravda z určitých hledisek uchopena myšlenkami, pojmy, výroky a slovy, když se tedy pravda stává řečí, pak se rozpadá na více možností a vzniká problém „pravdy a dějinnosti“.

Pravda se zjevuje vždy ve zvláštní dějinné podobě.

To, že se nám tento problém stal zřejmým, je samo o sobě prvořadá událost duchovních dějin. Po odeznění velkolepých Hegelových a Schellingových pokusů o pochopení dějin upozornili na přelomu století tak významní myslitelé jako Wilhelm Dilthey, Ernst Troeltsch a jiní na to, že dějiny vždy znovu vytvářejí svérázné horizonty chápání, v nichž to, co nazýváme pravdou, přijímá vždy zvláštní podobu. Sled těchto dějinných podob nelze odvodit z nějakého přesažného principu, jak se domníval Hegel; tento sled je výslovně dějinný, tj. jsou to vždycky jedinečné podoby pravdy, uchopené myšlenkou a řečí. Martin Heidegger tuto myšlenku svým způsobem radikalizoval.

Důsledkem této myšlenky je toto: Různé horizonty pochopení dějinného rázu, v jejichž rámci byla vždy znovu víra chápána, a to od počátku až do dneška v dějinně osudovém sledu, vůbec nejsou mezi sebou a vůči sobě na téže rovině. Spíše je tomu tak, že to, co se dá a snad i musí říci na *jednom* dějinném horizontu chápání, je na jiném dějinném horizontu chápání nezřetelné a jeho smysl se často posunuje. K tomu musíme mít na paměti, že pravda, nakolik ji uchopuje řeč, je vždycky od samého počátku současně *historií působení* pravdy. Věta, která byla řečena nebo napsána, je od svého počátku k tomu, aby byla slyšena nebo čtena, a tím chápána. Žije tedy tento přechod nebo toto působení; bez něho by slovo nebylo slovem a věta větou. A už v tomto prvním pohybu existují posuny chápání, zpravidla ještě v rámci dějinně-společenského horizontu chápání, který zrovna vládne.

Nad těmito diferenciacemi však existuje horizont rozumu, přesahující dějinné horizonty. Ten umožňuje, že se lidé občas odpoutají z absolutní vazby na vlastní horizont a učí se v procesu pře-kládání chápat horizont jiné epochy na základě jeho vnitřních podnětů a východisek. Pak se stává možným pře-klad. Ten nelze v žádném případě provádět pouze racionálním způsobem, protože takový způsob by založil zase zcela určitý horizont chápání. Spíše je překlad možný jen v hermeneutickém procesu, který – řečeno s Pascalem – patří spíše k „důvodům srdce“ než

k důvodům racionálního rozumu. To patří k podstatě dějinného setkávání a k předpokladům skutečně dějinné hermeneutiky.

Mezitím se však ukázalo, že i v rámci jediného dějinného horizontu chápání neleží různé tváře pravdy, a tím i roviny řeči, v nichž se pravda vyjadřuje, všude v jedné a téže rovině. A i zde je tomu tak, že to, co je možné v jedné řeči, je v druhé řeči nezřetelné, problematické nebo zcela nesmyslné, i když se zachová totéž znění slov.

Dobrým historickým příkladem jsou tu nedorozumění, jež vyvstala na počátku 14. století kolem některých tezí mistra Eckharta. Ve své knize *Mistr Eckhart, myšlenky k jeho myšlenkám* (1979) jsem ukázal, jak se domnívám, že tyto těžkosti vyplynuly s jistou historickou nutností z různosti rovin řeči.

Tuto diferenci lze naznačit pomocí myšlenkového modelu „jazykových her“, jak ji rozvinul Ludwig Wittgenstein ve své pozdní práci *Philosophische Untersuchungen*. Právě zde rozvíjí a pečlivě zdůvodňuje tezi, že tatáž slova v rámci různých jazykových her mohou mít zcela různý význam a že je možné, že to, co je v jedné jazykové hře smysluplné, ba nutné, v jiné jazykové hře vydá nesmysl, i když se užívá týchž slov.

Tak vzniká vícevrstevný a dějinně bohatě diferencovaný pojem pravdy: je tedy třeba při každé výpovědi i při každé výpovědi o jiné výpovědi – jak např. pravidelně činí teologie – přesně vidět, z které dějinné roviny a v rámci jak strukturované jazykové hry se mluví. Jen pak lze dostatečně jasně říci, jde-li o věty smysluplné, nebo nesmyslné.

Tuto skutečnost – filosoficky rozsáhle, i když ještě zdaleka ne dostatečně vyjasněnou – Hans Küng většinou přehlédl. Ona však uniká i jeho protivníkům. A tak by se snad dala vysvětlit většina vzniklých nedorozumění.

K tomu musíme mít za dnešních podmínek na zřeteli další věc, na kterou se v tomto sporu také příliš málo dbalo, že totiž speciálně náboženské projevy a slova, např. rozhodnutí církevního úřadu, se obvykle hluboko zakořeňují v tom, co C. G. Jung nazývá *kolektivním nevědomím*. Proto taková ustanovení, i když by snad potřebovala revizi, nelze sprovodit ze světa pouze racionálními úvahami nebo pouhým apelem na jednorozměrně chápané hledisko: pravda, nebo ne-pravda. Neboť zakořenění takových slov do kolektivního nevědomí leží hlouběji než takové vývody.

(Převzato z překladu: *TEXTY* 3, str. 15–17.)¹

Pravda, řeč a dějiny [1981/1983]

Ladislav Hejdlánek

Hned na počátku musím bohužel přiznat, že nejde a ani při nejlepších úmyslech by nemohlo jít o skutečný rozhovor s autorem citovaného výňatku, protože mi nebyl k dispozici celý jeho text v autentickém znění. Ve filosofickém rozhovoru však velice mnoho záleží na přesném porozumění myšlenkám, pojmům, a tedy i slovům. Protože však problematika, kterou Welte i v

¹ Celý text vyšel v samizdatu jako: B. Welte, *Filozoficko-teologická problematika*, in: *Texty* [= *Teologické texty*], 1981, č. 3, str. 15–20 (překladatel neuveden). Originální znění: B. Welte, *Die philosophisch-theologische Problematik*, in: *Herder Korrespondenz*, 34, 1980, č. 2, str. 77–81. – Pozn. red.

tak krátkém úseku svého výkladu předesťel, je dalekosáhle významná, není třeba přespříliš úzkostlivě dbát na výhradní dialogické zaměření k jeho textu. Je naopak nejen možno, ale přímo záhodno chápat následující stránky jako úvodní slovo k rozhovoru, který se má teprve rozvinout – i když toto „úvodní slovo“ bylo inspirováno něčím, co předcházelo a co mne podstatně oslovilo.

I.

B. Welte hned na začátku mluví o „nedostatečně vyjasněném, jednorozměrném pojmu pravdy“. Už sám tento poukaz (smím-li spolehnout na český překlad) je spíše jen dále znejasňující než vyjasňující. Předpokládám, že není třeba bližšího objasňování, jestliže poukáží na rozdíl mezi „jednorozměrným pojmem pravdy“ a mezi „pojmem jednorozměrné pravdy“. V prvním případě se totiž výtku jednorozměrnosti vztahuje k pojmu, v druhém k pravdě. Musíme se proto nejprve tázat: je možný nějaký jednorozměrný pojem? Odpověď je jednoduchá: není. Čím by se totiž takový „jednorozměrný pojem“ musel vyznačovat? Jde, jak si jistě každý uvědomuje, o pouhou metaforu; pojem tu je reprezentován jakýmsi geometrickým útvarem, resp. je k takovému útvaru připodobňován. V geometrii je jednorozměrným útvarem úsečka nebo přímka. Oním jediným rozměrem úsečky je její délka. U přímky o délce nelze smysluplně mluvit, ale lze u ní mluvit o jejím směru, o její nasměrovanosti. Nedává žádný smysl hledat u pojmu analogon k délce úsečky; větší možnosti nám otvírá nasměrovanost přímky (nebo také úsečky). To proto, že v jistém smyslu můžeme mluvit i o „nasměrovanosti“ pojmu. Pojem je totiž ten myšlenkový prostředek (instrument), kterým něco míníme. To, co pojmem míníme, je (intencionálním) předmětem našeho pojmu. Vztaženost určitého pojmu k takovému předmětu nazýváme intencí. Intenci pojmu jakožto jeho intencionální zaměřenost, tedy nasměrovanost, můžeme pak s jistou mírou oprávněnosti přirovnávat k nasměrovanosti přímky (nebo úsečky). Výtku jednorozměrnosti pojmu se pak stává dvojsmyslem. První krok, který musíme učinit, by měl vést k odstranění tohoto dvojsmyslu.

Zmíněná výtku jednorozměrnosti pojmu by totiž mohla být pochopena jako výtku, že pojem je příliš jednoznačný. To by bylo však svrchovaně problematické, protože naopak cílem přesného myšlení je vypracovanost pojmů k dosažení maximální jejich jednoznačnosti. B. Welte sice mluví o pravdě jako o „veličině“, „která se nám vůbec nejeví jako jednoznačná“. Ale bez ohledu na to, zda sama pravda jednoznačná jest, či není, každý pojem, který není jednoznačný, je v téže míře vadný, a tudíž nedostatečný, neuspokojivý a musí být proto upřesněn. Pojem zkrátka musí svou intencí mířit pouze k jednomu jedinému (intencionálnímu) předmětu. Toho lze dosáhnout pouze velmi pečlivým a precizním vymezením; prostředky takového vymezení pojmu, kterých je několik, se nyní nemusíme a také nebudeme zabývat. Chceme pouze připomenout, že pojem může být upřesněn v takových vymezeních, která představují soudy (ostatně nejde jenom o upřesnění, nýbrž přímo o samu konstituci pojmu: každý pojem je nutno nasoudit, tj. konstituovat v soudech). Tato významná okolnost poukazuje k tomu, že žádný pojem neobstojí bez potřebných logických a vůbec myšlenkových souvislostí s jinými pojmy, soudy a myšlenkami. Intencionálně musí být každý řádný pojem jednoznačný a musí se vztahovat pouze k jedinému svému (intencionálnímu) předmětu. To však neznamená,

že by byl zbaven souvislosti s jinými pojmy a celými pojmovými, myšlenkovými okruhy. Ukažme si to krátce na zcela abstraktním příkladě.

Pojem pravouhlého nebo rovnostranného trojúhelníku je zcela jednoznačný. Této jednoznačnosti bylo dosaženo vymezením určitými soudy. Už to, že neexistuje jenom jediné možné takové vymezení, naznačuje, že jednoznačnost pojmu např. rovnostranného trojúhelníka není zajišťována pouze jediným takovým vymežujícím soudem. Rovnostranný trojúhelník můžeme pojmově vymežit jako trojúhelník, jehož všechny tři strany jsou stejně dlouhé. Právě tak jej můžeme ovšem vymežit jako trojúhelník, jehož všechny tři úhly jsou stejně veliké. V obou těchto případech jsme při vymezení vyšli z nejbližše obecnějšího pojmu (*genus proximum*, což je obecný trojúhelník) a vytkli jsme jeho zvláštní znak, jímž se liší od jiných trojúhelníků (*differentia specifica*, totiž rovnost stran nebo rovnost úhlů). Můžeme však onen nejbližší nadřazený pojem přeskočit a vyjít z pojmu vzdáleněji nadřazeného: můžeme rovnostranný trojúhelník vymežit jako rovinný obrazec omezený třemi stejně dlouhými úsečkami. Atd. Z toho všeho je zřejmé, že při zachování naprosté jednoznačnosti vymežovaného pojmu se tento pojem nepřestává logicky (řečově, myšlenkově) vztahovat k celé řadě pojmů dalších, jako je např. úsečka, úhel, tři, rovnost, rovinný obrazec, rovina atd. Celá řada dalších pojmových souvislostí však zůstává zakryta, tj. není na první pohled patrna, ale může být potřebnými analýzami odhalena (pojem „tři“ neobstojí leč v souvislosti s řadou přirozených čísel, pojem „rovinný obrazec“ neobstojí bez souvislosti s celou eukleidovskou rovinnou geometrií atd. atd.). Pro jednoznačnost pojmu je charakteristické, že můžeme identifikovat pojem nasouzený jedním způsobem s pojmem nasouzeným jiným způsobem. Všechna tři vymezení rovnostranného trojúhelníka v předchozím textu uvedená vymežují jeden a týž pojem. Jednoznačnost pojmu znamená tedy, že týž pojem si zachovává týž význam v různých kontextech. Jestliže můžeme prokázat, že ve dvou různých kontextech se význam nějakého zdánlivě totožného pojmu v něčem odlišuje, prokazujeme tím, že nejde o jeden pojem, nýbrž v nejlepším případě o pojmy dva (pochopitelně může jít v jednom kontextu nebo v obou o ne-pojem či pa-pojem, prostě vadný pojem, což je v takovém případě důsledkem vadného nasouzení onoho „pojmu“).

Vraťme se nyní k problému „jednorozměrnosti“ nějakého pojmu. Prokázali jsme si, že výtká jednorozměrnosti nemůže být chápána jako výtká jednoznačnosti, tedy že se nemůže týkat intencionálního zaměření pojmu. Zbývá proto jen druhá možnost, že se týká způsobu jeho nasouzení, tedy jeho souvislosti se širšími nebo užšími kontexty, jeho vztahy k jiným pojmům, pojmovým okruhům a myšlenkovým oblastem. Uveďme zase jako příklad pojem rovnoramenného trojúhelníka. Nemůže být pochyb o tom, že tento pojem je naprosto jednoznačně vymezen oněmi třemi v předchozím textu uvedenými výměry. To ovšem ještě nic neříká o tom, zda to, co tyto výměry vypovídají, je všechno, co se o rovnostranném trojúhelníku může říci. Na první pohled je jasné, že toho lze říci mnohem víc. Můžeme velmi přesně a jednoznačně určit jak obvod, tak i plochu takového trojúhelníka, poloměry kružnic, které mu jsou opsány nebo vepsány, místa jejich středů, můžeme identifikovat oba tyto středy s těžištěm trojúhelníka atd. atd. Tím vším uvádíme jednoznačně vymezený pojem do nových a nových

souvislostí, aniž bychom tím jakkoliv zpochybňovali a ohrožovali jeho jednoznačnost. Přesto kvalita, přesněji řečeno obsah onoho pojmu roste. Ani to ovšem není ještě dost přesně řečeno: jakmile je pojem jednou jednoznačně vymezen, je tím *eo ipso* „dán“ i jeho obsah. To neznamena, že to musí být zřejmé, že celý tento obsah jednoznačně vymezeného pojmu musí být hned zpočátku zjevný. Protože, jak jsme si už naznačili, obsah pojmu spočívá v jeho logických (řečových, myšlenkových) souvislostech s jinými pojmy, pojmovými okruhy a myšlenkovými oblastmi, může se vyjevit pouze v soudech, které onen pojem do příslušných širších souvislostí uvedou. Předpokladem, aby byl nějaký pojem uveden do takových souvislostí, je buď předchozí vypracovanost oněch širších okruhů, anebo alespoň jejich současné konstituování či „konstruování“. V geometrii se velmi často rozšiřuje a prohlubuje obsah nějakého pojmu tak, že se konstruují nové pojmové, myšlenkové oblasti, v nichž je potom tento pojem uplatněn. Obvykle ovšem nejrozumnější kontexty konstituci nového pojmu předcházejí, ba samotnému přesnému (nebo alespoň přesnějšímu) užití pojmu předcházejí rozmanitá méně přesná a vůbec nepřesná použití v běžné řeči. Geneticky je nesporné, že k přesnějšímu myšlení se můžeme propracovat pouze tím, že postupně zpřesňujeme původně nepřesné myšlenkové postupy nejenom své, ale zejména také mnohem starší, které jsme převzali po nepřehledných generacích svých předků. A právě tady se ocitáme v oblasti myšlenkových tradic, které jsou pro naši otázku mimořádně významné.

Shrňme dosavadní závěry či spíše jen předběžné výsledky svých úvah. Tzv. „jednorozměrnost“ pojmu především nemůžeme chápat jako jeho jednoznačnost. Výtka jednorozměrnosti se tedy nemůže týkat jeho jednoznačného intencionálního zaměření, nýbrž jeho logických (řečových, myšlenkových) souvislostí s jinými pojmy a celými myšlenkovými okruhy. Tyto souvislosti jsou prostředkovány jednak určitými (tj. za tím cílem provedenými, uskutečněnými) soudy, jednak souvislostmi těchto určitých soudů s nesčetnými soudy možnými, ještě neprovedenými, jejichž možnost je založena a otevřena řečovými a myšlenkovými kontexty, které původně nejsou vůbec pod naší kontrolou a které pod svou kontrolu dostáváme jen postupně na základě svého zkoumání příslušného problému a jeho řečového, myšlenkového okruhu (přičemž nikdy nemůžeme s jistotou předpokládat, že naše zkoumání bylo vyčerpávající). Protože však svými řečovými, myšlenkovými souvislostmi, resp. jejich aktualizací v soudech je pojem konstituován, znamená to hned dvojí zdroj konstituce pojmu: jednak je pojem konstituován (a obsahově určen) určitými, již provedenými (a pod kontrolou provedenými, tj. reflektovanými) soudy, jednak je konstituován ve svém obsahu oněmi širšími až nejširšími řečovými a myšlenkovými okruhy, které se naší kontrole více nebo méně vymykají a které jsou nesený různými myšlenkovými tradicemi (které se mohou od sebe navzájem nejenom lišit, ale mohou si i protiřečit). V naší možnosti je volba tak speciálního okruhu problémů, že při svém zkoumání řečových a myšlenkových souvislostí můžeme metodicky maximálně abstrahovat od celku, resp. od superokruhu řečových a myšlenkových souvislostí, který se vposledu týká zaměření celého našeho života. Takovým způsobem byla kupříkladu konstituována myšlenková oblast rovinné geometrie euklidovského typu nebo sférické geometrie obecného typu atd. Když však chceme nebo jsme nuceni setrvat v

kontaktu s hlavními problémovými okruhy a superokruhy významnými pro naše celoživotní zaměření, nemůžeme se vyhnout ustavičně novým konfrontacím svých myšlenkových postupů s myšlenkovými (a řečovými) souvislostmi, které jsou dány rozmanitými myšlenkovými tradicemi, navzájem leckdy protichůdnými, které však můžeme na základě pečlivého zkoumání odhalit a posoudit (tj. buď přijmout, nebo odhalit v jejich neplatnosti a v důsledku toho odmítnout), ale které jsou velmi často nějakým způsobem strukturovány, aniž by bylo možné odkrýt jejich kdysi provedenou myšlenkovou konstituci, na kterou by naše myšlení mohlo nevědomky (resp. po provedeném zkoumání eventuelně i vědomě) navazovat. Je to zřejmě tento skrytý prostor, v němž je vposledu každé myšlení nekontrolovaně zakotveno, na něž Bernhard Welte s odvoláním na Junga poukazuje jako na „kolektivní nevědomí“. Výtka jednorozměrnosti se v jeho pojetí zřejmě vztahuje na to, že při konstituování nějakého pojmu nebyly dostatečnou měrou respektovány nějaké neaktualizované, ale významné řečové a myšlenkové souvislosti takového pojmu a jeho nejbližšího okruhu s nějakými okruhy jinými, eventuelně vůbec řádně neuvědoměnými, a tedy nereflektovanými (a to ať už souvislosti platné a uznání hodné, nebo naopak souvislosti neplatné, zavádějící, volající po korekturách nebo vůbec po odmítnutí a popření).

II.

Welteho výtka tedy vlastně nemůže být adresována žádnému pojmu, jak se ukazuje, ale celému myšlenkovému zaměření. Žádný pojem totiž není pravdivý ani nepravdivý, nýbrž pouze platný, nebo neplatný nasouzený a logicky legitimní, nebo vadný. Vyloučíme-li případy vadných pojmů a vycházíme-li z předpokladu, že pojem byl nasouzen platně a jednoznačně, pak může výtka „jednorozměrnosti“ poukazovat pouze na okolnost, že pojem byl vymezen tak, že logická (řečová a myšlenková) souvislost určitým směrem byla buď vůbec likvidována, nebo příliš redukována, nebo posunuta ve významu. Taková výtka tedy nutně postihuje sám myšlenkový přístup a postup; není však vůbec snadné zdůvodnit takovou výtku *ad oculos* přesnou demonstrací chyb a mezer v soudech, jimiž byl kritizovaný pojem konstituován. Nesnáze jsou hlavně způsobeny tím, že při samotné konstituci pojmů intervenují obvykle (pomineme-li případy vysoce abstraktních myšlenkových disciplín) významové konotace, které sahají za hranice momentálních prostředků reflexe, a tudíž myšlenkové kontroly. Proto je nejenom možné, ale také plně pochopitelné, jestliže podobné soudy o kvalitě nějakého pojmu, resp. jeho nasouzení nejsou dostatečně zdůvodněny, tj. že jejich zdůvodnění není zřetelně a podrobně provedeno, nýbrž že je spíše jen tušeno a odhadováno. Všechna strategie myšlenkových postupů a stavby rozsáhlých myšlenkových koncepcí by byly znemožněny, kdyby bylo každé hodnocení problémových, myšlenkově konfrontačních a polemických situací na základě nejednou i riskantních odhadů, všelijakých tuch nebo i podezření apriorně vyloučeno jako nelegitimní. Proč by tomu ostatně mělo být v myšlení (a dokonce v tak přesném a přísném myšlení, jaké má své místo ve filosofii nebo ve vědě) jinak než třeba v literární vědě nebo v dějinách umění apod.? Když hodnotíme nové umělecké dílo, vycházíme z celkového dojmu, jakým na nás zapůsobilo, a ze svých dosavadních zkušeností; svůj kritický posudek nemůžeme nikdy prostě odvodit z nějakých dat nebo premis. Teprve dodatečně jsme povinni svůj posudek

zdůvodnit (či spíše detailněji demonstrovat a exemplárně vyzvednout jednotlivé doklady pro své posuzování). Tím spíše pak je povinností sebezkušenějšího, sebeerudovanějšího a sebeautoritativnějšího kritika celkových myšlenkových postupů a strategií nebo celých myšlenkových staveb a koncepcí co nejdetailněji, nejpřesvědčivěji a nejpropracovaněji vyargumentovat jednotlivé aspekty svého posudku.

Bylo by nepochopením, kdybychom tuto povinnost považovali za součást etiky vědecké práce, tj. za nějaký mimovědecký závazek, resp. závazek vůči nějaké další straně, vůči nějaké vnější instanci (mluvíme tu o vědě a vědecké práci v nejširším smyslu, zahrnujícím i filosofii, nikoliv tedy v opozici proti ní). Uvedená okolnost náleží ke konstitutivním rysům každého, zejména pak soustavného a přesného myšlení. Logická vyargumentovanost myšlenkové pozice a koncepce náleží pouze k instrumentalitě našeho myšlení, ale není ničím, co by bylo schopno zajistit, nebo dokonce ustavit smysluplné, tj. řečové a myšlenkové souvislosti mezi pojmy, soudy, koncepcemi, celými myšlenkovými stavbami a „systémy“. Proto je důležité odlišit logickou kontexturu řeči a myšlení ve smyslu „formální“ logičnosti od „smyslunosných“ či spíše smysl propouštějících, pro smysluplnost transparentních struktur řeči a myšlení, jejichž funkcí není konstituovat a kontrolovat významovou souvislost provedených soudů a nasouzených pojmů, nýbrž naopak se otevřít vůči tomu, co každému promlouvání dává smysl. Přesto však „formálně“ logická preciznost není ničím zbytným a postradatelným. Zatím nemáme a hned tak ani nebudeme mít nic, co by mohlo představovat její náhradu, natož její překonání. To, čemu se běžně říká logické myšlení, je ovšem spjato s určitou epochou myšlenkového a vůbec duchovního vývoje lidstva. Nelze s jistotou spojovat tradici logického myšlení s tradicí západoevropské metafyziky; časově sice spadají až dosud v jedno, ale obsahová nerozlučnost obou nebyla zatím přesvědčivě prokázána. Všechno až dosud nasvědčuje tomu, že vysoká náročnost logického propracování každé vědecké teorie a každého myšlenkového konceptu nemůže a nesmí být v žádném případě relativizována a snižována. Právě naopak se zdá, že bude třeba nároky ještě zvýšit a že logický aparát, který má naše myšlení k dispozici, bude nutno ještě dalekosáhle precizovat, jeho metody zjemnit a oprostit je ode všech tendencí k zjednodušování, jimiž je často pokážena jeho kvalita.

Přesto přese všechno řečové (myšlenkové) souvislosti nebude nikdy možno redukovat na souvislosti „formálně“ logické. Abychom mohli svou...²

² Zde text končí. – Pozn. red.